

24. Лортикян Э. Л. Украинские экономисты первой трети XX столетия: Очерки истории экономической науки и экономического образования. — Харьков : «Харків», 1995. — 193 с.
25. Птуха М. В. М. І. Туган-Барановський як економіст // Історія народного господарства та економічної думки України : Міжвід. зб. наук. праць. — Вип. 33-34 / Редколегія : Т. І. Дерев'янкін (відп. ред.) [та ін.]. — Київ, 2002. — С. 208-219.
26. Птуха М. В. П'ять років існування III Соціально-Економічного Відділу Української Академії Наук (1919-1923). — Київ, 1924. — 28 с.
27. Солнцев С. Туган-Барановский [М.И.] // Энциклопед. словарь Рус. Библиограф. Ин-та Гранат. — Изд. 7-е, перераб. — Т. 41. — Ч. IX. — Москва, [Б. г.]. — Стб. 490-495.
28. Туган-Барановський М. І. Вплив ідей політичної економії на природознавство та філософію // Філософська і соціологічна думка. — 1993. — № 9-10. — С. 112-131.
29. Туган-Барановский М. И. Избранное : Периодические промышленные кризисы. История английских кризисов. Общая теория кризисов. — М. : Наука — РОССПЭН, 1997. — 576 с.
30. Туган-Барановский М. И. Основы политической экономии. — М. : РОССПЭН, 1998. — 664 с.
31. Туган-Барановський М. Політична економія : Курс популярний / Вст. ст. Л. П. Горкіної: Михайло Іванович Туган-Барановський – мислитель, вчений, громадянин / Відп. ред. Т. І. Дерев'янкін. — К. : Наук. думка, 1994. — 264 с. (Вст. ст. — С. 3-55).
32. Туган-Барановский М. И. Теоретические основы марксизма. — 3-е изд. — [СПб.] : Ред. журн. «Мир Божий», 1906. — IV + 229 с.
33. Феценко В. М. Видатний вчений, публіцист, громадський діяч : До 125-річчя з дня народження академіка М. І. Тугана-Барановського // Вісник Академії наук УРСР. — 1990. — № 1. — С. 78-81.

Л. Д. Широкоград

М. І. ТУГАН-БАРАНОВСЬКИЙ І САНКТ-ПЕТЕРБУРЗЬКИЙ УНІВЕРСИТЕТ

У статті на конкретному матеріалі простежується характер відносин, що склалися у М. І. Тугана-Барановського з керівництвом Санкт-Петербурзького університету. Висвітлюються основні моменти його науково-педагогічної діяльності, пов'язаної з університетом.

У дореволюційній Росії Санкт-Петербурзький університет був головним центром вітчизняної науки, у тому числі науки економічної. Тут працювали видатні на той час учені – засновники цілого ряду наукових шкіл і напрямів. Природно, що М. І. Туган-Барановський мріяв і вчитися, і працювати саме у цьому університеті.

© Л. Д. Широкоград, 2005

ISSN 0320-4421. Історія нар. госп-ва та екон. думки України. 2005. Вип. 37-38.

І разом з тим, у силу свого особливого становища, С.-Петербурзький університет завжди перебував під більш жорстким, ніж інші російські університети, ідеологічним і адміністративним контролем. От чому в надто опозиційно настроєного М. І. Тугана-Барановського відносини з цим університетом склалися дуже непросто. У 1886 р. студент фізико-математичного факультету С.-Петербурзького університету М. І. Туган-Барановський був висланий зі столиці за активну участь у студентській демонстрації, організованій у зв'язку з 25-річчям від дня смерті М. О. Добролюбова. Завершувати освіту йому довелося у Харківському університеті.

Після опублікування у 1894 р. монографії «Промышленные кризисы в современной Англии, их причины и влияние на народную жизнь», яка відразу ж закріпила за її автором репутацію видатного економіста, і захисту магістерської дисертації на цю ж тему М. І. Туган-Барановський у 1895 р. був допущений до читання лекцій по кафедрі політичної економії і статистики С.-Петербурзького університету [2]. У 1897 р., однак, він вибуває зі складу приват-доцентів і перестає читати лекції. У наступному, 1898 р. він захищає (у Московському університеті) докторську дисертацію на тему «Русская фабрика в прошлом и настоящем» і знову включається до штату приват-доцентів по юридичному факультету. Але у 1899 р. М. І. Туган-Барановський все ж звільняється з університету [3].

До самої революції 1905 р. С.-Петербурзький університет був закритий для М. І. Тугана-Барановського. Революція змінила ситуацію. Відповідно до проголошеної в серпні 1905 р. часткової автономії університетів професори отримали самоуправління, а студенти – право сходок. У результаті, як відмічалось в запиті правої фракції Державної думи «О положении дел в высшей школе» (1910 р.), «вже з 1905 р. кадетські течії, що узяли гору в професурі, послідовно, систематично користуються своїм правом для здійснення партійної тенденції, намагаючись провести до складу професорських колегій і на посади молодших викладачів виключно політичних однодумців ... Сам уряд, відмовляючись легалізувати конституційно-демократичну партію, тим визнає її протидержавною, але одночасно він дивиться з повною байдужістю на вищеописані явища, які ведуть до загибелі нашу молодь» [5]. В університети повернулося багато видатних російських учених, серед них і М. І. Туган-Барановський. На посаду приват-доцента він був зарахований з 1 січня 1906 р. На цей раз він пропрацював у С.-Петербурзькому університеті рівно 7 років. Він читав тут лекції та вів практичні заняття з політекономії, яка вивчалася на першому курсі юридичного факультету. Крім нього, лекції з політекономії читали ординарний професор П. І. Георгієвський та іноді – приват-доценти В. В. Святловський та В. Г. Яроцький.

Основним лектором вважався П. І. Георгієвський. Це була людина більш консервативних, ніж М. І. Туган-Барановський, переконань, яка

входила до різних владних структур, була обласкана владою. М. І. Туган-Барановський же був членом нелегальної конституційно-демократичної партії. Викладаючи курс політекономії, П. І. Георгієвський орієнтувався на традиційні для того часу джерела (Дж.-С. Мілль, В. Рошер, Г. Шмоллер та ін.). Що ж до М. І. Тугана-Барановського, то хоча він ще у 1902 р. оголосив, що «найважливішим завданням соціальної думки нашого часу» вважає «критичне подолання марксизму», все ж він розумів це «критичне подолання» як конструктивний процес «створення нової соціальної системи, до якої увійде багато елементів марксизму, але в переробленому, очищеному і перетвореному вигляді».

Більш радикальна спрямованість лекцій М. І. Тугана-Барановського, крім безперечного таланту лектора, багато в чому визначила їх незрівнянно більший успіх порівняно з лекціями П. І. Георгієвського. Як відзначав у 1911 р. професор Новоросійського університету В. Я. Грибовський, «якщо вчений ... не поділяє суспільних теорій, захоплюючих молодь у даний момент, то вона відвернеться від нього, як від «відсталого» реакціонера... Наша ... молодь гідність професорів визначає більшою або меншою лівизною. Чим лівіше, чим радикальніше професор, тим густіше збирається аудиторія і тим більш чуттєвіше сприймає вона слова, що знаходять собі відгук у принесених до вищої школи готових ідеалах» [4]. Втіленням цих двох типів учених як раз і були Георгієвський та Туган-Барановський. За словами Питирима Сорокіна, який навчався в 1910-1914 рр. на юридичному факультеті С.-Петербурзького університету, згодом всесвітньо відомого соціолога, «обидва вони викладали паралельні курси з політичної економії, але число студентів, що записувалися на курс Тугана-Барановського, було у багато разів більше ніж у Георгієвського. Їхні доходи також різнилися відповідно ... І взагалі, чесна конкуренція в науковій творчості відіграла більш важливу роль у російських, ніж в американських університетах» [6, с. 65].

Цікаво, що сам П. І. Георгієвський критикував систему, відповідно до якої приват-доцент міг викладати паралельний (з тим, що викладає професор) обов'язковий курс, з якого необхідно складати іспит. «Статут 1884 р., – писав він, – очевидно, не передбачив невігідних наслідків від заохочуваних ним конкурентних курсів приват-доцентів ... Взагалі статут 1884 р. увесь просякнутий початком недовіри до професорів та наївної ... довіри до приват-доцентів. У цьому ми бачимо надзвичайно важливий недолік статуту...» [1, с. 13].

З 1911-1912 навчального року П. І. Георгієвський припиняє викладання на юридичному факультеті, і курс політекономії закріплюється за М. І. Туганом-Барановським. Таке висування Тугана-Барановського було цілком неприпустиме для міністерських властей. 20 липня 1912 р. товариш міністра народної освіти барон М. А. Таубе сповістив попечителя С.-Петербурзького учбового округу про те, що доручення викладання загального обов'язкового курсу з політекономії М. І. Тугану-

Барановському затверджується тільки на осіннє півріччя 1912 р. через передбачуване заміщення цієї кафедри. Дійсно, з 1913 р. курс «Політична економія (загальний курс теорії та історії)» на юридичному факультеті С.-Петербурзького університету викладає ординарний професор І. І. Чистяков (який раніше працював у Новоросійському університеті). Для М. І. Тугана-Барановського ж було заплановано лише проведення практичних занять з політекономії. По суті це був крок, спрямований на те, щоби позбавити С.-Петербурзький університет від Тугана-Барановського. І цей розрахунок виправдався. За словами М. Д. Кондратьєва, «Михайло Іванович з болем у душі покидає університет» і переходить на роботу в Петроградський політехнічний інститут імператора Петра Великого. 11 жовтня 1914 р. директор цього інституту в листі до ректора Петроградського університету повідомив про обрання Радою інституту М. І. Тугана-Барановського на посаду ординарного професора політекономії.

Причини, що перешкождали М. І. Тугану-Барановському зайняти посаду професора Петроградського університету, зникли лише після повалення царського режиму. Майже одразу ж після Лютневої революції, 20 березня 1917 р. Рада Петроградського університету обрала Тугана-Барановського професором університету по кафедрі політичної економії та статистики. У липні 1917 р. ректор університету повідомив М. І. Тугана-Барановського про те, що згідно з постановою юридичного факультету Тугану-Барановському доручено завідування Економічним кабінетом Петроградського університету.

Проте М. І. Тугану-Барановському не судилося вже було повернутися до університету. 7 вересня 1917 р. Тимчасовий уряд затвердив його генеральним секретарем по відомству фінансів Українського генерального секретаріату [7]. У зв'язку з неповерненням із дозволених відряджень та відпусток юридичний факультет Петроградського університету 17 вересня 1918 р. постановив припинити з 1 вересня видачу утримання ряду професорів, у тому числі М. І. Тугану-Барановському, а 13 січня 1919 р. постановив представити Раді університету про визнання вказаних осіб такими, які вибули зі складу професорів Першого Петроградського університету.

В статье на конкретном материале прослеживается характер отношений, сложившихся у М. И. Тугана-Барановского с руководством Санкт-Петербургского университета. Освещаются основные моменты его научно-педагогической деятельности, связанной с университетом.

1. Георгиевский П. И. О реформе университетов в России. — С.-Петербург, 1909. — 49 с.
2. Годичный акт Императорского С.-Петербургского университета 8-го февраля 1896 г. — С.-Петербург, 1897. — С. 15-16.

3. *Годичный акт*: Отчет о состоянии и деятельности Императорского С.-Петербургского университета за 1899 г. — С.-Петербург, 1900. — С. 15.
4. *Задачи истинного академизма*: Доклад, читанный 21 янв. во Всерос. нац. клубе ординарным профессором Имп. Новорос. ун-та В. М. Грибовским // Вестник студенческой жизни. — № VI-VII. — С.-Петербург : 30 апр. 1911 г. — С. 5, 7.
5. *Запрос*: О положении дел в высшей школе (Внесенный правой фракцией Гос. Думы) // Вестник студенческой жизни. — Вып. I (IV). — С.-Петербург : 19 сент. 1910 г. — С. 21-22.
6. *Сорокин П.* Дальняя дорога: Автобиография. — М. : «Терра» – «Тегга», 1992. — 304 с.
7. *Состав Украинской Рады* // Изв. Центр. Исп. Комитета и Петроград. Совета раб. и солд. деп. — 7 сент. 1917 г. — № 164. — С. 5.